

FEBRUÁRI NAPLÓ 2013

Egy konferencián

Meghívtak egy konferenciára. Elmentem. Régen nem hívtak már efféle, ahol országos nagyságok szónokolnak, minisztériumi államtitkárok, főigazgatók, kíváncsi is voltam, mi újat mondanak, milyen új művelődési koncepcióval lepnek meg. Inkább drukkere volnék ennek a kormányzásnak, mintsem ellenfele, vártam, majd felvillanyoznak.

Most is volt leterített elnöki asztal, és poharak az asztalon, (az újdonság élményével hatottak a műanyag flakonok), az asztal mögött székek, ahová annak rendje-módja szerint be is vonultak az előadók, s volt mikrofon, amely mögé oda lehetett állni, szóval, minden úgy ment, mint régen, az én nyugdíj előtti korszakomban. Illetve valami mégis csak változott. Az asztal egy szintre került a széksorokkal, az előadók a konferencia résztvevőivel, akik száznál is többen ültek a teremben. Meg is lepett, sőt örövendezésbe is fogtam, hogy ez már igen! Mögöttük ott a magas színpad, s mégsem fel-, hanem leülnek. És hogy ez így mennyire demokratikus, jelzik, mintegy metaforikusan, már előre, hogy bátran lehet majd véleményt mondani úgy, ahogy szokás az egyenlők közt.

Aztán kiderült, ami kiderült. A színpad hátsó függönyére hatalmas vetítövásznon szereltetett fel, mely az előadók előadásainak az illusztrálására szolgált. Ha az illetékesek felülnek a színpadra asztalostól, nos, akkor nem látszik a pontokba foglalt, kivetített szöveg, s akkor feltételezhető, hogy a konferenciázó polgár nem érti, miről is szólnak az előadók. S ha nem érti, akkor kár volt felautózni, felvonatozni, felautóbuszozni.

Igen! Vitára meg nem is került sor. Az előadók elmondták, elszónokolták, elértekezték, elcsevegték, amit akartak, s eltávoztak. Volt, aki már közben kilépdelt. Biztos, várta egy újabb mikrofon.

A nép fiai a zárszó után, kint a folyosón ehettek szendvicset, süteményt, ihattak teát, s ha nyomta valami a szívüket, kitárhatták egymásnak.

Volt nóvum is. A miniszteriális előadó zsebre dugott kézzel beszélt, a nem miniszteriális viszont nem beszélt zsebre dugott kézzel, de számolhattuk, hányszor mondja kedvenc szavát, „vonatkozásában”.

Egyébeként átszervezésekről volt szó, pénzekről meg kapcsolatokról.

Egy néptáncos előadáson

Az unokánk jegyet vásárolt az *Állami Népi Együttes Hagyományok Háza* - jó hosszú az elnevezés – egyik előadására, s átnyújtotta ajándék gyanánt. A dédunokáink is járják már játékos táncaikat ezen a színpadon, s boldogult úrfi

koromban magam is szerveztem amatőr színjátszó előadásokat ide, nem is egyet vagy kettőt, arról nem is beszélve, hogy ennek az épületnek a második emeletén dolgoztam, több mint húsz éven át. Úgy léptünk hát be a Corvin téri épület hatalmas kapuján, mint kik ismerős tájakra nyernek bebocsátást.

Hadd mondjam el, ha már ekkora fenékkerekítéssel kezdtem a mesélésnek, hogy nem volt meglepetés nélküli ez a néptáncos előadás, mivel előre nem vártan „röpülj pávás amatőrök” mulattattak az első félidőben, a remek furulyás, a remek énekesnő, meg a remek baranyai családi cigány együttes, s mellettük egy elegánsan mozgó, játékos kedvű férfi táncos. Meglepetés gyanánt hatott az is, hogy a meghívóul szolgáló szórólapon egyikük neve sem szerepelt, azért vagyok kénytelen anonim módon szólni róluk, pedig egyik-másikról bizony vidáman zengedeznék, nevesítve őket.

A második félidőben jött a tervezett program *Mezőség-mikrokozmosz* néven, s bizony hogy folytatódott a meglepetés. Mostantól kezdve lehetett tudni, hogy az egyórás táncjátéknak ki a rendező-koreográfusa, ki a tánckarvezető, kik a tánckari asszisztensek, ki a fény- és látványtervező, a viselet- és jelmeztervező, ki állította össze a zenét, ki a zenekarvezető, kik a szólóénekesek, ki a művészeti vezető. Csak egyet nem lehetett megtudni, pedig igazándiból ez érdekelt volna, hogy kik a csapatmunkások, akik a nevezettek elképzeléseit oly kiválóan megvalósították, akik előttünk verítékeztek, akiknek köszönhattük igazából az élményt.

Hogy örülnék most, hogy írom ezt a jegyzetet, ha kopogtathatnám a *Szalonna zenekar* tagjainak, meg az akrobatikus férfi táncosoknak, meg az egyformára sminkelt, egyébként bájos és temperamentumos táncos lányoknak a neveit. Igazán ráfértek volna a szórólapra ők is.

Mi volt még meglepetés! Zavaró meglepetés. Hogy már a népdal-énekeseket is mikrofonnal szerelik fel, hogy a dalszövegeket nem lehetett érteni, hogy minden túl hangos volt. Zavart, hogy ködös a szórólap magyarázó szövege, s csak sejdíteni lehet, mi végre is készült ez a táncjáték.

Az már az én pechem, hogy a katarzisznak még csak a szele sem érintett meg.

Egy nem akármilyen harctéri napló

Ha tehetem, kímélem magam, távozz tőlem dráma! Szelektálok az olvasni- és néznivalók között, szerelmi, családi, történelmi tragédiákat nem olvasok, és nem nézek. A magyar történelemnek is csak a derűsebb oldalait szemlézem, háritom magamtól a kudarcos huszadik századot. Elegem volt az első és a második világháború szörnyűségeiből, már csavarok a gombon, ha a holokausztról, a gulágról, az elhurcolásokról, az ötvenhatos megtorlásról meg Trianonról van szó – elég nekem, ha magam viszek színre efféle színjátékot –, s most mégis kivételt tettem, megvásároltam és olvasom azt a *Harctéri naplót, melyet Dr. Somorjai Lajos orvos írt a Don-kanyarban 1942-43-ban.*

A naplókhoz vonzódok. Ebben a kimódoltság nélküli műfajban, ha az a történésekkel egy időben született, a jelenlevőséget élem át. Mintha ott lennék magam is.

Somorjai doktor két teleírt spirálfüzettel érkezett haza a harctérről. Ha ugyanis hozzájutott egy lélegzetvételnél szabaddidőhöz, rögtön írt. Írt, hogy majd elolvastassa a feleségével, mit is élt át a Donnál, míg az asszony otthon neveli a kislányukat és megszüli a kisfiút. És – gondolom – írt, hogy elviselhetőbbé váljék számára a távollét, amely telve kimerítő sebészi munkával, aztán halálfélelemmel, vágyakozással, magánnyal, szenvedéssel, s annak a felismerésnek a birtoklásával, hogy ez a háború értelmetlen, itt csak helyt állni lehet, de győzni nem.

Hogy rossz volt a frontra kivezényelt katonáink hadifelszerelése, arról olvashattunk eleget, hogy a magyar hadvezetés ki volt szolgáltatva a németeknek, közismert, hogy a visszavonulást fejetlen menekülésként élték meg a szerencsétlen hadfiak, s egy-egy zászlóalj 70%-a is elpusztult, erről nagyvonalakban tájékoztattak a történelemkönyvek, de ilyen mondatokkal sehol nem találkoztam:

„1943. február 11. Állandó erőltetett menetben haladunk, szinte futva. Német, magyar, olasz, itt-ott francia jármű és katonaság összekeveredve, lázas sietés, ordítózás, tolongás mindenfelé. Február 13. Ma már nem bírtuk tovább az éhséget. Mint annyian előttünk – undorodva bár -, az út mentén száz méterenként egymástól fekvő lódögökből levágtunk egy combdarabot, s sós vízben megfőzve, kis lopott krumplival együtt megettük. Majdnem kihánytam! Jolikám, látlak-e még valaha Titeket.”

Ezt tapasztalva azt várhatnánk, hogy a legfelsőbb hadvezetés önkritikát gyakorolva bevallja, hogy rosszul szervezte meg a visszavonulást, ehelyett ez jelenik meg a *Hadseregparancsban*, melyet állítólag Jány Gusztáv írt: *„A magyar hadsereg elvesztette becsületét. Becstelenség az a lelke-vesztett, fejnélküli, gyáva menekülés, amit látnom kellett, amiért most a szövetséges német hadsereg és az otthon mélységesen megvet bennünket. Vegye tudomásul mindenki, hogy innen sem betegséggel, sem sebesüléssel, sem fagyással el nem engedek senkit.”*

Somorjai Lajosnak sikerült hazatérnie. De hogyan! *„Tele vagyunk keserűséggel, égő gyűlölettel minden itthon lévővel szemben, és ez a keserűség még sokáig meg fogja ülni a mi lelkiünket.”* – írja a naplójában. Majd így folytatja: *„Egy más világból jöttem meg a kevés megmaradottal, ahol más volt az életforma, más volt maga az élet és maga a halál; és mások lettünk mi is. Nemcsak országok határai, de egy egész Világ választ el minket az itthon maradottaktól.”* Miként élt itthon, erről nem szól a krónika. A naplóírást befejezte, miután megölelhette a családját.

Közben eszembe jutott. Csak az én családomból. Két unokatestvérem esett el a visszavonulás során, egy rokonom a háború után öt évvel került haza a fogságból, egyik nagybátyám meg a gulágban pusztult el.

Ez is a harctéri naplóból

A naplóban olvasom: A németek folyamatosan érzékeltetik a magyarokkal, hogy nem becsülik őket, mivel nem képviselnek megfelelő harci erőt. A mieink nem is érzik magukénak ezt a háborút. Egy vágyuk van, minél hamarabb hazajutni. A szerző, aki orvos, annak szurkol, derítsék ki róla, hogy tífuszos, mivel akkor hat hétig otthon gyógyulhatna.

Ha az adott egység második vonalba kerül, a tisztek, tisztések azonnal szerelmi és szexuális kapcsolatot létesítenek a civil hölgyekkel, akik egészségesek. Általában kedvelik a magyar férfiakat, mivel azok kedvesek és udvarolnak. Somorjay doktor a törzstisztekről nincs jó véleménnyel, szerinte a frontvonalban a katonákat a tartalékos tisztek, zömében itthoni tanítók viszik harcba. Ők is halnak meg a legtöbben.

Azok, akik a másodvonalban tartózkodnak tartósan, hadtápnál, egyebeknél, örülnek ennek a „frontos életnek”, mivel két fizetést vesznek fel, parancsolgathatnak, tiszti szolgájuk van, barisnya, amennyi kell, és ehetnek, ihatnak cefetül, és szajréznak keményen. Bár, mint írja a doktor, ez utóbbit a németek szervezeten is művelik. Egyébként ő maga is begyűjtött több ikont, amit igyekszik hazajuttatni.

Somorjay doktor humanista, egyformán operál katonát, munkaszolgálatost, németet, orosz hadifoglyot és partizánt. Szenvető alanya a tisztek hatalmi torzsalkodásának, megvetéssel ír azokról, akik embertelenül bánnak a munkaszolgálatos zsidókkal, s érteni véli a szovjet katonák elszántságát, még a partizánokét is, csak éppen elszörnyed azok kegyetlenségétől. Az egyik településen maga fedezi fel, ahogy a helyi kolhoz egyik hombár jellegű épületébe kvártélyozott magyar katonákat és munkaszolgálatosokat egyforma szenvedéllyel és kegyetlenséggel ölték le, húscafatokká verve az erdőből kiszivárgó partizánok.

Emlékszem, a *Visszanéztem* című könyvemben meg is írtam, hogy 1943-ban egy esti borozgató vacsoránál hasonló szellemben mesélt doni élményéről az anarcsi katolikus pedagógus, Háda tanító úr, nekem Feri bácsi, apám kollégája, és én, tizenöt éves kamasz, borzongva hallgattam, mivel mást tanultam a németekről, meg a magyar tisztek bajtársisságáról, erkölcsi emelkedettségéről az iskolákban, s mást hallottam akkoriban a rádióban, meg a Leventében, ahova járni kellett.

S most hetven év után mindaz, amit akkor hittem is, meg nem is, írásban hitelesítettik. Mintha reinkarnációs élményben volna részem. Ahogy olvasom a naplót, hallom Feri bácsit, ahogy suttogóra fogott hangon meséli az akkor hangosan el nem mondható élményeit. S eszembe jut az is, hogy két másik anarcsi tanító, amúgy tartalékos tiszt mindkettő, vissza sem jött a Don mellől. Szabó tanító úr, meg Aradi tanító úr.

Apámat csak azért nem vitték el, mert hogy idősebb volt, korhatáron túli.

Búcsú a kivételestől, Hegedűs Loránt temetésén

Jó két órán át álltunk a Fiumei úti temetőben. Hallgattuk, ahogy a szónokok szóltak! Református módon! El is felejtettem, hogy fáj a derekam. A koporsót a sírhoz csak azért nem követtük, mivel a szükség más irányba kényszerített. Megnyugtató, hogy vannak, néhány ezren biztosan, akik a végső nyughelyig kísérik a távozót.

Nem akárkit temettünk. Nem bizony. *Hegedűs Lorántot*, a református magyar egyház meghatározó személyiségét, a kiemelkedő teológust, egyházirányítót, iskolaalapítót, hitszónokot, irodalomtörténészt, az Istenben, népben, nemzetben gondolkodó nagy magyar férfiút, aki ötvenhatban is tudta, hol a helye, akit száműztek is Budapestről emiatt. Hogy a sírnál letette-e a nagyrabecsülés és a kegyelet koszorúját a kormány, a hivatalos egyház, a többi keresztény egyház, nem tudom, csak remélem. Én csak azt tudom, amit 2007-ben írtam róla, amikor megtisztelt minket és eljött hozzánk, a Kuckóba, hogy *Hegedűs Loránt* „*karizmatikus személyiség, próféta alkat, igazi értelmiségi (volt), közösségekben gondolkodó, kedvelt szavajárása szerint koncentrikus körökben, mint amilyen a család, egyház, nemzet, Európa, kozmikus világ.*”

Ahogy ott álltam a temetésén, s hallgattam a szónokokat, a búcsúztatókat, eszembe jutott, miként lelkesedett a színjátékért, melyben a mártír pap emlékét idéztem meg a főiskolásaimmal, az ötvenhétben kivégzett Gulyás Lajosét, és hogy intett a teológia nagytermében ülő lelkésztársainak, hogy az előadás után felállva köszönjék meg a szolgálatunkat, mivel egyszerre tártuk eléjük a forradalom szellemiségét, a diktatúra aljasságát s az akkori református egyházi vezetők sunyi gyávaságát.

Az is eszembe jutott, hogy nem teljesítettem egy adósságomat. Baráti szeretettel dedikálta az Adyról szóló nagy monográfiájának első kötetét, s megkért – ismerte a könyveimet –, hogy írjak erről a munkájáról, ismertessem. S én nem írtam. Eléggé el nem ítéhető módon, hallgattam, noha azt kellett volna csak közölnöm, kellően meakulpázva, hogy ne haragudjon, de az én irodalomtörténeti tudásom és kritikai képességem kevés ahhoz, hogy az ő Ady költeményeit teológiai megközelítésből is elemző tudós könyvéről érdemben szóljak.

Sajnálom. Nagyon sajnálom.

Márai Jézusról

Évek óta itt szunnyad a könyvespolcomon a kötet, Levettem a társaságában lévő *Naplókat*, de a *Történelmi regények* című kötetekhez hozzá nem nyúltam. Most is csak véletlenül. Aztán kinyitottam, s ahol kinyílt, olvasni kezdtem. És az írás fogva tartott. Megragadott. Utóbb néztem meg a címet. *Harminc ezüstpénz*. És ezt olvastam: „*Miben volt „zseni” Jézus? Mi volt a „műfaja”?* Nem volt filozófus, sem író. Költő volt, de nem művekben fejezte ki magát, hanem egy

nagy szerepben. Lényében volt költő, magatartásában és megnyilatkozásában.. Lángész az irgalomban, zseni a kegyelemben. Tudja, hogy szerepe egyedülvaló az emberi történelemben.”

„Jézus, ez a fiatal ember, félelmesen sokat tud az emberekről. Nem azért jött, hogy felháborodjon. Azért jött, hogy irgalmazzon. A szenvedély nyomorúság: ezt tudja ez a fiatal ember. A testi bűn rabság – bűn csak egy van: amikor az ember elfordul az Istentől. Bűn, amikor az ember megsiketül a Hang iránt. Ez az igazi bűn, amelynek feloldásához nem elég a töredelem és a bűnbánat. És amikor egy ember elfordul az Istentől, nem segít rajta senki és semmi más, csak a megváltás. Így hiszi Jézus. Ezért hozza a megváltást.”

Az Isten beleköltözött az emberbe - írja Márai. S mert író, meg is jeleníti Jézust; elképzeli, min gondolkozott, míg lépdelt az úton, egyedül menve a Jordánhoz, hogy találkozzon Keresztelő Jánossal.

Mindennek rendelt ideje volna?

Egy régi tanítvány volt a vendégünk. Egy Kósa Vilma tanítvány, még a Fazekasból. Jó hat órán át beszélgettünk.

Orvos az illető, Egy nemzetközi orvosi segélyező egyesületnek az elnöke, akinek sok mindenre van rálátása, aki sok ismert személyiséggel, politikussal, egyházi főnökkkel került az évtizedek során kapcsolatba, s meglehetősen határozott véleményt fogalmaz meg személyekről, jelenségekről, folyamatokról. Már készülődött, amikor, mintegy a belső zsebből, előkerült a nemzet dolga. Azt mondja Laci - Kalmár László -, hogy mi nem nézünk szembe a múltunkkal – mármint a magyar értelmiség -, a nemzeti múltunkkal, és áztatjuk magunkat, lakkozunk, színesítünk, romantikázunk.

Én meg: Az sem bölcs dolog, ha sötétre árnyaljuk a képet, és szajkózzuk az egykori leckét, vesztés nemzet, utolsó csatlós, meg hogy a forradalmaink sorra elbuktak, s létezni csak egy-egy nagy hatalom árnyékában sikerült, minek következtében jobb, ha kussolunk...

Laci elment, én meg, most már csak úgy magamnak, a következőket gondoltam hozzátenni a fentiekhez: Léteznek történelmi korszakok, amikor kell a nemzeti kozmetika. A negyvennyolcas forradalom leverése után kellett a szabadságharc eszményítése, kellett Jókai romantikája. Öntudatot táplált.

És, léptem tovább. Noha erkölcstelen, de olykor a történelemhamisítás is segítheti az ország érdekét. A dákó-román elmélet - amelyben egy szemernyi igazság sem találtatott -, magabiztossá tette a románokat és megszerezték Erdélyt. Máig meg vannak győződve, hogy történelmi alapon jogosan birtokolják az erdélyi fejedelemség területét. És a szlovákok! Tessék elolvasni a történelmüket. Micsoda csusztatások! És? Önálló államot rendeztek be a Felvidéken.

Úgy tűnik, mindennek megvan az ideje. Az önostorozásnak is, a valóság feltárásának is, a lakkozásnak is, és a hamisításnak is.

Előadók a Kuckóban

A véletlen hozta így. Két-kéthetes ritmusban előadókat fogadhattunk a Kuckóban, különböző témáról szólókat, a maguk szakterületén ismert, hiteles személyiségeket. És mindőjüknek sikere volt, noha ahány előadó, annyi világ.

Klima László

Klima László, az ELTE finnugor tanszékének docense, ő volt a legfiatalabb. Iróniával és öniróniával átszöve – ez tette őt vonzóvá –, ugyanakkor egzakt módon, vetített képekkel gazdagítva tartotta előadását – volt eleje, közepe és vége, szóval, szépen fel volt építve -, ekként részesített bennünket tudós ismeretterjesztésben. Oly igen megkomponált volt, hogy bárhol elhangozhatott volna, akár az egyetemen is, érdeklődők jelenlétében, De most minket ért a szerencse. Nagy tapsot kapott.

Mint kinek nincs preconcepciója, úgy beszélt, bölcsen. Nem fölényeskedett, rosszízű megjegyzéseket sem tett senkire, tényeket közölt, dokumentumokat mutatott. Magam számára ezt szűrtem ki. Ugor eredetű a nyelvünk, de vegyes a szókincsünk, az Urálon túlról jöttünk, de keveredtünk türk népekkel és még sokakkal, a rokonainkat keleten kereshetjük, de a genetikánk összeköt a mellettünk élő népekkel is. És hogy nincs lezárva semmi. A kutatás még tart.

Akik hátul ültünk, közben-közben bámulhattuk az édesanyját is, ahogy a székén előrehajolva, szuggesztíven figyelni fiacskáját, jaj csak már hibát ne vétsen. S mikor vége lett az előadásnak, szinte hallani véltük, hogy szakad ki belőle a felszabadult sóhaj.

Sikerült!

Sediánszky János és Matula Ágnes

Sediánszky Jánossal és feleségével, *Matula Ágnessel* a Stróblok összejövételén találkoztunk. Jómagam módfelett kedveltem a neves rádiós szakembernek, Sediánszkynek hajdani sorozatait, vasárnap délelőtti eszmefuttatásait, élménybeszámolóit, riportjait, esszé szintű csevegéseit. Évtizedek multával is hallani véltem a hangját, a hanglejtése meg dallamos árkokat szántott bennem, olyan meghatározóan, hogy az említett társaságban, ahol sasszézott az ember egyik kiscsoporttól a másikig, most is erről a lejtésről ismertem fel – egyébként barázdás arcú öregember, nyolcvanas, -, s mivel megtapasztaltam, hogy barátságos, meghívtam, eljönne-e feleségétől a Kuckónkba. Hogy örültem, mikor azt mondta, hogy szívesen. A meghívást megismételtem - emancipációs korszakunkban biztos, ami biztos – Ágnes asszonynak is. Őt meg a Katolikus Rádióból volt szerencsém ismerni, nyelvvédő és nyelvapoló műsorait módfelett becsültem, becsülöm. Jöttek.

Nagyon sokan voltak rájuk kíváncsiak. János és Ágnes csevegett, lengedezett köztünk a derű, és megidézett az ifjúságunk, de csak az belőle, amire szíves-

örömezt emlékeztünk. A diktatúra humorba ágyazódott. A vinnyogó kosarakról pedig igyekeztünk megfeledkezni.

Kiderült, ami kiderült. Hogy futhattak az átkosban, köszönhették a nyelvtudásuknak meg a jó baráti kapcsolataiknak. S nem keveredtek gyanús politikai társaságokba sem, annyira nem, hogy ők tolmácsolhattak neves karmestereknek, zeneszerzőknek, riportokat készíthettek nyugati írókkal, Sartre-ral, Moraviával, Dürrenmatt-tal, Beauvoirral.

Jó este volt. Megfiatalodtuk.

Katona Imre

Katona Imrét cserkészni kellett. Kósa Vilma hajdani gimnáziumi tanítványáról, nekem színpadtagom Debrecenben, majd rendező kollégám Budapesten, tudtam, hogy társam az együtt gondolkozásban. Ezt annak ellenére tudtam, hogy az elmúlt évtizedekben alig találkoztunk, ugyanis Imre hol a Színművészeti Főiskolára járt, hol az ELTE Bölcsész Karára, hol az Universitásnál rendezett, hol a Rock-színháznál, majd évekre eltűnt. Olaszországban dolgozott, aztán Mohácson tanárkodott, majd Erdélyben rendezett, majd meg Sopronban.

Egy rendezését láttam összesen, egy drámáját olvastam összesen, s mégis biztos voltam abban, hogy mi végig egy gyékényen árultunk. S most, hogy sikerült elérni és viszontlátni évtizedek után – immár ő is hetven éves –, meggyőződhettem, hogy nem tévedtem. Mi tényleg egyformán gondolkodunk a világról, az élet értelméről, a színházról, a családról, szóval, mindenről. Jó volt tudnom, hogy léteznek emberek, akik már kamaszként tudnak olyanok lenni, mint majd felnőttként. (Nekem nem sikerült.)

Katona Imre kétórás monológját megbűvölten hallgattuk. Előttünk élte újra az életét.

Színházi élmény volt ez a javából.

Az alábbi történet viszont kimaradt a monológból. Ezt utána mesélte, iszogatás közben. Tudtam-e – kérdezte -, hogy őt sokan zsidónak gondolták. És csak azért, mivel az édesapja munkaszolgálatos volt 1944-ben. Csak a zsidók voltak munkaszolgálatosok, ezt hiszik az emberek. Pedig rosszul hiszik. Az ő apukája történetesen nem részesült harci kiképzésben, beosztották hát a munkaszolgálatosokhoz. Fegyver helyett ásót kapott. Mindazonáltal meghalt a visszavonulás során, Budapest ostrománál. Beszakadt az a pince, ahol dekkolt, mikor az épületet bombatalálat érte.

Úgy hogy ő apa nélkül nőtt fel.

Hogy ezt mért mesélte el? Talán, mert az öngyilkos és a zsidóságát vállaló Kézdy Györgyről beszéltünk éppen, aki, mint mondta, neki igen jó barátja volt.